

Indiëgangers: sociale herkomst en migratiemotieven (1830-1950)

Een onderzoek op basis van de Historische Steekproef Nederlandse bevolking (HSN)

ULBE BOSMA EN KEES MANDEMAKERS

1. Inleiding

Het militaire werfdepot in Harderwijk heette in de volksmond het riool van Europa. Het 'schuim der naties' zou zich hier tot 1909 verzamelen om als koloniaal soldaat naar Indië te gaan. Dat beeld lijkt echter vooral voor het eerste deel van de negentiende eeuw op te gaan. Zeker in die tijd was tekenen voor het koloniale leger dikwijls een wanhoopsdaad, om bijvoorbeeld een gevangenisstraf te ontlopen.¹ De koloniën vormden toen nog voor 80 procent van de soldaten een zeker graf. Halverwege de negentiende eeuw lag de sterfte onder de militairen met 45 promille per jaar echter al weer een stuk lager.² Reisverhalen en andere anekdotische informatie relativeren het negatieve beeld over de herkomst van de militairen die naar Indië vertrokken. Daaruit blijkt dat veel Europese militairen in Indië wel degelijk geletterd waren en vaak zelfs een vak hadden geleerd. Een flink deel van het Europese contingent in het koloniale leger was trouwens kader. Het Indonesische aandeel, ruim 70 procent van het KNIL, kwam nauwelijks verder dan de rang van gewoon soldaat. Daarentegen verliet bijna 30 procent van de Europese militairen de dienst als korporaal, sergeant of officier.³ In het latere deel van de negentiende eeuw werd dienst nemen in het Indische leger een steeds serieuzere optie om zonder passagekosten een poging te wagen in Indië een beter bestaan op te bouwen.⁴ Na een eerste moeilijke periode als koloniaal soldaat kon men hopen op een bevordering tot onderofficier of op een bestaan in de Indische burgermaatschappij.

In tegenstelling tot de militairen vormden de burgerlijke Indiëgangers in de negentiende eeuw een selecte groep. Stringente immigratiewetgeving en de invoering van ambtelijke diploma's hadden daarvoor al in respectievelijk 1819 en 1825 gezorgd. De koloniale economie had vooral behoefte aan technisch

¹ M.P. Bossenbroek, *Volk voor Indië. De werving van Europese militairen voor de Nederlandse koloniale dienst* (Amsterdam 1992) 48-51, 105, 142.

² Ph.D. Curtin, *Death by Migration. Europe's Encounter with the Tropical World in the Nineteenth Century* (Cambridge 1989) 81-83.

³ Ulbe Bosma, 'Sailing through Suez from the South', *International Migration Review* 41:2 (2007) 511-536, 519; *Historische Steekproef Nederlandse bevolking (HSN). Dataset project Europese Migratie van en naar Nederlands-Indië* (MNI), release 2006.01, bestand stamboeken.

⁴ Bosma, 'Sailing through Suez from the South', 521.

onderlegde krachten.⁵ In de loop van de negentiende en twintigste eeuw deed de koloniale economie zelfs een krachtig beroep op de schaarse hoger opgeleiden in Nederland. De socioloog J.A.A. van Doorn heeft berekend dat in de decennia rond 1900 28 procent van alle ingenieurs en de helft van alle landbouwspecialisten die in Nederland waren opgeleid in Indië werkten.⁶ Daarnaast vertrokken kinderen uit de hogere sociale groepen als onderwijzer, zendeling, arts, jurist, journalist of met een ander ‘vrij beroep’ naar de kolonie. In Indië was hoger onderwijs toen nog praktisch afwezig. Het aantal burgermigranten naar Indië groeide van enige tientallen per jaar in het begin van de negentiende eeuw tot enige duizenden vlak voor de Tweede Wereldoorlog.

Over de sociale herkomst van de Indiëgangers weten we nauwelijks iets, en dat geldt ook voor hun migratiemotieven. Dankzij het eerder genoemde onderzoek van Bossenbroek en gegevens van het CBS is er alleen iets bekend over de aantallen en de geografische herkomst van de koloniale militairen. Hieruit komt naar voren dat de migratie naar Indië vooral een stedelijk verschijnsel was.⁷ Maar gold dat alleen voor de militairen of ook voor burgers? We hebben bovendien geen idee *waarom* deze migratie stedelijk was en in hoeverre de sociale samenstelling van de groep van Indiëgangers afweek van degenen die in Nederland bleven. Over de herkomst en motieven van de migranten naar de Verenigde Staten weten we veel meer, dank zij onderzoek van Lucas, Swierenga en Wintle.⁸ Zij waren vooral afkomstig van het platteland. In de jaren 1840 ging het veelal om gereformeerde, en soms katholieke landverhuizersgezinnen, die in de Verenigde Staten de vrijheid van godsdienst zochten. Tegen het einde van de negentiende eeuw dreef de landbouwcrisis vele duizenden jongemannen de oceaan over. De migratie naar Nederlands-Indië was in de periode 1900-1960 belangrijker dan die naar de Verenigde Staten. Daarbij laten we de 150.000 militairen die in het kader van de politionele acties kort na de Tweede Wereldoorlog enige jaren in Indonesië verbleven, nog buiten beschouwing. Vlak voor 1940 bereikte het aantal personen dat jaarlijks van Nederland naar Indië voer de 20.000. In omgekeerde richting scheepten zich iets meer passagiers in op de grote mailboten. Alleen al vanwege de aantallen is het van belang om de vraag te stellen wie er nu eigenlijk naar Indië ging en hoe de migratiepatronen zich in de loop van de tijd ontwikkelden.

⁵ C. Fasseur, *De Indologen. Ambtenaren voor de Oost 1825-1950* (Amsterdam 1993) 37-40; Ulbe Bosma, ‘Het cultuurstelsel en zijn buitenlandse ondernemers. Java tussen oud en nieuw kolonialisme’, *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* 2:2 (2005) 3-28, 20.

⁶ J.A.A. van Doorn, *De laatste eeuw van Indië. Ontwikkeling en ondergang van een koloniaal project* (Amsterdam 1994) 118-119.

⁷ Bossenbroek, *Volk voor Indië*, 154, 206; zie verder Centraal Bureau voor de Statistiek, [CBS], *Bijdragen tot de statistiek van Nederland, Nieuwe Volgreeks* (Den Haag 1901-1920) *Statistiek van den loop der bevolking*, ‘Woonplaatsveranderingen’.

⁸ Henry S. Lucas, *Netherlanders in America* (Ann Arbor 1955); Robert Swierenga, ‘The Delayed Transition from Folk to Labor Migration: The Netherlands, 1880-1920’, *International Migration Review* 27:2 (1993) 406-424; Michael Wintle, ‘Push-factors in Emigration. The Case of the Province of Zeeland in the Nineteenth Century’, *Populations Studies* 46 (1992) 523-537.

Tot nog toe ontbraken de gegevens om vragen omtrent sociale herkomst en migratiemotieven van Indiëgangers te beantwoorden. Dankzij de ontwikkeling van de Historische Steekproef Nederlandse bevolking (HSN) weten we nu welke rol de lokale context en sociale achtergrond speelden bij de beslissing om naar Indië te gaan. Ook wordt zichtbaar hoe sterk de sociale achtergronden verschilden van migranten die respectievelijk naar de Verenigde Staten en naar Indië vertrokken.

De HSN is gebaseerd op een aselechte steekproef uit de geboorteakten van de periode 1812-1922 en heeft een omvang van afgerond 78.000 gevallen. Dit is gemiddeld iets meer dan een half procent van de in totaal 14,5 miljoen personen die in deze periode in Nederland zijn geboren. Een aantal van 78.000 is voldoende om statistisch verantwoorde uitspraken te kunnen doen voor relatief kleine subpopulaties binnen de Nederlandse bevolking. In de database van de HSN worden voor al deze personen op systematische wijze gegevens verzameld uit de burgerlijke stand: de geboorteakten, de overlijdensakten en de huwelijksakten. Met de geboorteakten is niet alleen de basis gelegd voor het onderzoek naar de levenslopen, maar vinden we meteen al een groot aantal gegevens zoals het beroep van de vader, indicator voor zijn sociale positie. Het uiteindelijke doel van de HSN is de reconstructie van de gehele levensloop. De belangrijkste bron hiervoor zijn de bevolkingsregisters die vanaf 1850 in Nederland werden bijgehouden met daarin onder andere gegevens over de gezinssamenstelling, de adressen, het beroep en de godsdienst van de onderzoekspersonen. Doordat ook de plaatsen van herkomst en vertrek zijn opgenomen, wordt het mogelijk het volledige migratiepatroon van al deze personen uit te zoeken. Dit maakt de HSN ook in internationaal opzicht tot een unieke database van grote waarde. Voor talrijke vraagstukken rond bijvoorbeeld nuptialiteit, vruchtbaarheid en sociale mobiliteit geldt namelijk dat de relatie met migratie nog grotendeels onbekend is.⁹

Voor de geschiedenis van de Nederlandse migratie naar Nederlands-Indië is de HSN om vijf redenen van grote waarde. We komen te weten hoeveel Nederlanders er in de negentiende en twintigste eeuw naar Indië gingen, wáár zij geboren zijn, uit welk milieu ze kwamen, wat de mogelijke aanleidingen waren van hun vertrek, en ten slotte of de migranten hun positie verbeterden dankzij hun verblijf in Indië.

Om de Indiëgangers te traceren zijn gegevens uit de bevolkingsregisters (inclusief de persoonskaarten van de na 1940 in Nederland overleden personen) vergeleken met die van de Oost-Indische ambtelijke en militaire stamboeken alsmede de toelatingsbesluiten van de gouverneur-generaal van Nederlands-Indië. Zodoende konden we binnen het HSN-bestand een grote groep

⁹ Voor meer informatie over de HSN, zie K. Mandemakers, 'De Historische Steekproef Nederlandse bevolking (HSN) en het project 'Life Courses in Context'', *Bevolking en Gezin* 33:1 (2004) 91-114 en/of K. Mandemakers, 'Levensloponderzoek in Rotterdam met de Historische Steekproef Nederlandse bevolking (HSN)', in: P. van de Laar, L. Lucassen en K. Mandemakers (eds.), *Naar Rotterdam. Immigratie en levensloop in Rotterdam vanaf het einde van de negentiende eeuw* (Amsterdam 2006) 9-24. Zie verder de HSN-website: www.iisg.nl/~HSN.

‘Indiëgangers’ – op dit moment 723 – identificeren. Door vervolgens een controlegroep samen te stellen van personen die (hoogstwaarschijnlijk) niet naar Indië zijn vertrokken, konden we de specifieke kenmerken van de sociale achtergronden van de Indiëgangers aanwijzen.¹⁰

In dit artikel presenteren we de resultaten van deze exercitie, met als eerste onderwerp de percentages Nederlanders die naar Indië gingen. Dan richtten we ons op de vraag in hoeverre Indiëgangers meer dan andere Nederlanders uit bepaalde provincies, steden, en sociale lagen kwamen. De lange periode waarover de koloniale migratie van het Nederlandse koninkrijk zich uitstrekte vraagt om een verdeling in perioden. Hierdoor zullen onder meer de verschillen tussen burgerlijke en militaire migranten beter uitkomen. De analyse is daarom verdeeld over de geboorten tussen 1812-1862 en die tussen 1863-1922. Ook zijn de voor 1879 geboren militairen afzonderlijk vergeleken met de overige Indiëgangers uit de HSN. Ten slotte vatten we in paragraaf 5 de resultaten samen in een statistische analyse, waarbij de diverse milieufactoren onafhankelijk van elkaar worden geschat. De analyse zelf wordt weergegeven in appendix II (het model) en appendix III (de analyse). De samenstelling van de onderzoekspopulatie wordt verantwoord in appendix I.

Bij de analyse moet steeds in het oog worden gehouden dat er een tijdsverschil is van ongeveer twintig jaar tussen het moment van de geboorte en het vertrek naar Indië. In zo’n periode kan er veel veranderen. Het overlijden van één van de ouders, bijvoorbeeld, betekende voor een kind gewoonlijk een aanzienlijke daling van zijn maatschappelijke vooruitzichten. De Historische Steekproef Nederlandse bevolking betreft de geboorten van 1812 tot 1922, uitgaande van achttien jaar als de minimumleeftijd waarop men gewoonlijk naar Indië ging, heeft dit artikel betrekking op de periode 1830-1950.

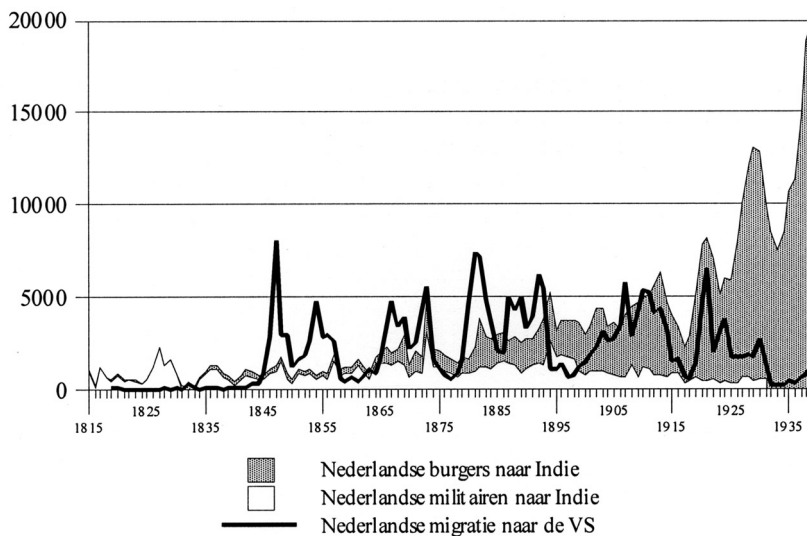
2. *Omvang van de Nederlandse migratie naar Nederlands-Indië*

De migratie naar Nederlands-Indië bereikte in de negentiende eeuw een omvang die niet onderdeed voor die naar de Verenigde Staten, zoals blijkt uit figuur 1. Deze figuur geeft met een zwarte lijn het jaarlijkse aantal migranten naar de Verenigde Staten en met de witte en grijze vlakken het cumulatieve totaal van de militaire en burgermigratie naar Indië. We zien dat de migratie naar de VS pas na 1845 op gang komt en dan gemiddeld ook hoger is dan die naar Indië. Bij elkaar gingen er in de negentiende eeuw 58.000 Nederlandse burgers (41.000 mannen en 17.000 vrouwen), 84.000 manschappen en een kleine 5.000 officieren naar Nederlands-Indië. In totaal ging het dus om 147.000 personen, dat is bijna net zo veel als de 154.000 Nederlanders die tussen 1820 en 1900 naar de Verenigde Staten trokken. Tussen 1900 en 1914 is

¹⁰ Deze controlegroep werd samengesteld door middel van *matching* met de Indiëgangers op basis van periode en geslacht. Dit betekent dat verschillen tussen de beide groepen zijn geneutraliseerd voor veranderingen in de tijd en voor veranderingen in de seksevenhoudingen. De HSN- ‘controle-groep’ kreeg een twee keer zo grote omvang als de Indiëgroep. Zie verder Appendix I voor een beschrijving van de onderzoeksgroepen. HSN-release MNI 2006.01, bestand MNI002a.dbf.

de Indische migratie even belangrijk als de Amerikaanse om tussen beide wereldoorlogen de belangrijkste te worden. Daarbij moet wel worden aangetekend dat retour- en/of cirkelmigratie vanuit Nederland naar Indië zich veel sterker voordeed dan van en naar de Verenigde Staten. Men ging gewoonlijk voor een beperkt aantal jaren naar Indië en het recht op verlof werd in de twintigste eeuw voor de middelbare en hogere rangen de standaard. Tussen de beide wereldoorlogen konden vele ambtenaren en employés bij bedrijven ongeveer eens in de zes jaar op verlof in Europa. Daarbij maakte het in principe niet uit of men in Indië of in Nederland was geboren.¹¹

Figuur 1. Nederlandse emigratie naar Indië en de Verenigde Staten. Indische burgerlijke en militaire migratie, cumulatief.

Bron: Voor de burgermigratie naar Nederlands-Indië tot 1865 zijn de volgende schattingen gemaakt: 1815-1825: 75, 1825-1830: 0, 1831-1835: 150, 1836-1840: 200, 1841-1855: 250, 1856-1864: 300. Deze schattingen zijn gebaseerd op Bosma, 'Het cultuurstelsel en zijn buitenlandse ondernemers', 21, 22, 26. Voor de periode 1856-1879 zijn de gegevens geput uit Walter F. Willcox en Imre Ferenczi, *International Migrations* (New York 1929-1931) I, 743. Deze gegevens zijn weer ontleend aan de cijfers van het CBS. Omdat vanaf 1880 de militairen in deze cijfers zijn meegenomen, is hiervoor een correctie aangebracht. Voor de militairen zie M. P. Bossenbroek, *Van Holland naar Indië. Het transport van koloniale troepen voor het Oost-Indische leger 1815-1909* (Amsterdam en Dieren 1986) 192 en Bossenbroek, *Volk voor Indië*, 79, 105, 123, 133, 161, 184, 225, 237, 357. Voor de Nederlandse migratie naar de Verenigde Staten 1820-1880 zie Robert P. Swierenga, *Faith and Family. Dutch Immigration and Settlement in the United States, 1820-1920* (New York 2000) 296-297, kolom J. Voor 1881-1920, zie Swierenga, *Faith and Family*, 41-42, voor 1921-1939 zie Lucas, *Netherlanders in America*, appendix I, table 1.

¹¹ Bosma, 'Sailing through Suez from the South', 530.

Deze stijging van de emigratie naar Oost-Indië vinden we ook terug bij het aantal tot nu toe gevonden HSN-onderzoekspersonen dat naar Nederlands-Indië is gegaan, namelijk 723. Deze stijging blijkt niet alleen in absolute zin, maar ook in relatieve zin wanneer we de aantallen voor de verschillende tijdvakken relateren aan de totale HSN-populatie voorzover deze personen de leeftijd van zestien jaar bereikten, zie onderstaande tabel 1.

Tabel 1. Indiëgangers als percentage van de Nederlandse bevolking naar periode van geboorte, 1812-1922.

Periode	Indiëgangers		Indiëgangers naar geslacht	
	N	% Nederlandse bevolking*	Mannen (% van totaal)	Vrouwen (% van totaal)
1812-1862	191	0,76	98,4	1,6
1863-1882	131	1,14	78,6	21,4
1883-1922	401	1,93	53,8	46,2
Totaal	723	1,26	70,1	29,9

Bron: HSN-release MNI 2006.01, zie verder appendix 1, tabel 5. *De Nederlandse bevolking betreft dat deel van de HSN-steekproef dat naar alle waarschijnlijkheid minstens zestien jaar is geworden.

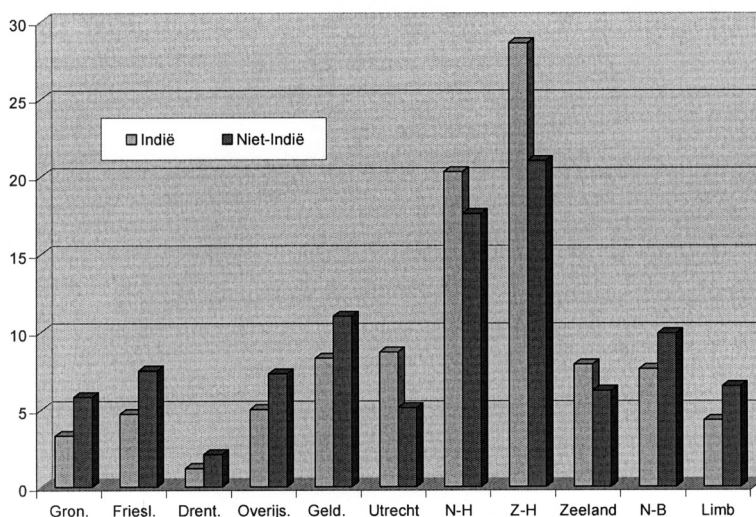
Bij de gegevens in tabel 1 moeten we aantekenen dat dit slechts een voorlopige uitkomst is. We verwachten in de toekomst nog meer Indiëgangers te vinden. Het gaat daarbij onder anderen om militairen die tussen 1830 en 1844 naar Indië zijn gegaan, om personen die tijdens de Tweede Wereldoorlog zijn omgekomen, om personen die na repatriëring zijn doorgemigreerd naar onder meer de Verenigde Staten en Australië en om mensen die op dit moment nog in leven zijn. Het werkelijke percentage Nederlanders dat naar Indië is gegaan, ligt waarschijnlijk een kwart hoger.

De stijging van het aantal Indiëgangers gedurende de negentiende eeuw staat in nauw verband met de ontwikkeling van de koloniale economie. Naarmate de plantage-economie, de infrastructuur en de koloniale bureaucratie zich verder ontwikkelden, werd Indië een steeds belangrijker arbeidsmarkt voor Nederlanders. Daarnaast leidde de drastische vermindering van de militaire en de gelijktijdige groei van de burgerlijke migranten tot een toenemend aantal vrouwen dat naar Indië afreisde. Van de Indiëgangers die voor 1863 zijn geboren was meer dan 98 procent man. De verhoudingen lagen geheel anders na 1900, toen bijna net zoveel vrouwen als mannen naar Indië vertrokken. In de negentiende eeuw ging tussen de 1 en 2 procent van de Nederlandse jongemannen naar Indië, van wie zo'n 70 procent als militair (appendix I, tabel 4). Na 1900 zou bijna één op elke veertig in Nederland geboren vrouwen of mannen een deel van haar of zijn leven in Indië doorbrengen.

3. Regionaal patroon van de migratie

Figuur 2 geeft de provinciale verdeling van de geboorten voor de Indiëgangsters en voor de controlegroep. Hieruit blijkt hoe ongelijk de Indische migratie over de provincies is verdeeld. Neem de eerste twee staven, die betrekking hebben op de provincie Groningen. Ze geven aan dat ongeveer 3 procent van de Indiëgangsters in deze provincie is geboren, terwijl de Groningers ongeveer 6 procent van de controlegroep uitmaken. De kans dat een geboren Groninger naar Indië ging, was twee keer zo klein als die van de gemiddelde Nederlander. Tegelijkertijd blijkt uit dit stavendiagram dat wie in de westelijke kustprovincies of in de provincie Utrecht was geboren een veel meer dan gemiddelde kans had om naar Indië te gaan.

Figuur 2. Relatieve verdeling van Indiëgangsters en HSN-controlegroep naar provincie van geboorte, 1812-1922.

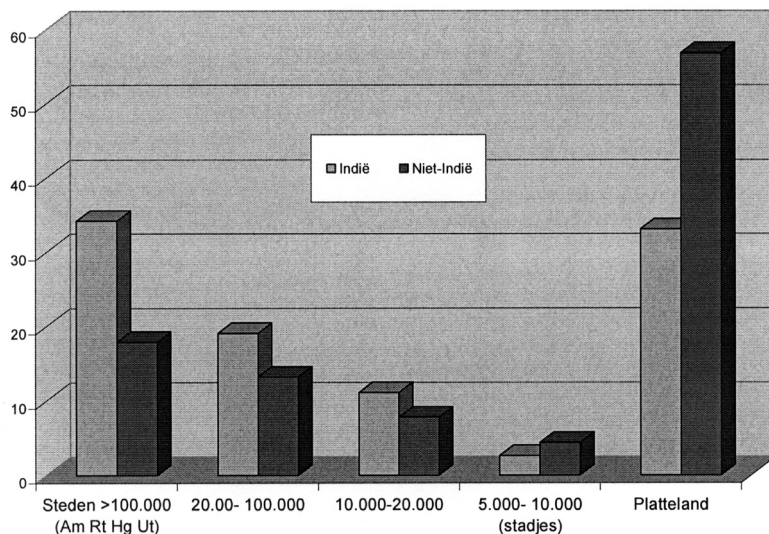

Bron: HSN-release MNI 2006.01, bestand MNI002a.dbf

In figuur 3 zijn beide groepen vergeleken voor wat betreft de urbanisatiegraad van hun geboortegemeenten. Uit de staven van deze figuur blijkt het belang van de grootstedelijke omgeving. Maar liefst 34 procent van Indiëgangsters is geboren in Amsterdam, Den Haag, Rotterdam of Utrecht, de enige vier Nederlandse steden met meer dan 100.000 inwoners, terwijl slechts 17 procent van alle Nederlanders in die vier steden was geboren.¹² De middelgrote steden zijn nog goed vertegenwoordigd onder de Indiëgangsters. De kans dat iemand die op het platteland was geboren naar Indië ging, was daarentegen half zo groot als die van de gemiddelde Nederlander.

¹² Gegevens NIDI, <http://www.nidi.knaw.nl/nl/atlas/size/listlarge/>.

Figuur 3. Relatieve verdeling van Indiëgangers en HSN-controlegroep naar de mate van urbanisatie in 1889 van de gemeenten van geboorte, 1812-1922.

Bron: HSN-release MNI 2006.01, bestand MNI002a.dbf.

De Indiëgangers kwamen dus vooral uit de verstedelijkte provincies. Dit gold in even sterke mate voor burger- als voor militaire migranten. Tot 1860 was 61 procent van de militairen geboren in steden met meer dan 10.000 inwoners, aldus Bossenbroek.¹³ Het grootstedelijke overwicht nam volgens zijn gegevens iets af in de tweede helft van de negentiende eeuw, maar dat effect zal gering zijn geweest. Volgens de HSN-gegevens was namelijk 60,1 procent van de manschappen die tussen 1845 en 1899 naar Indië vertrokken geboren in steden met meer dan 10.000 inwoners. Burgers die naar Indië gingen, waren zelfs nog iets uitdrukkelijker van stedelijke afkomst.¹⁴

Waarschijnlijk was niet alleen de *geboorte* in het stedelijke milieu, maar ook het *verblijf* in de stad zelf een belangrijke factor in de keuze voor een vertrek naar Indië. De kans dat iemand rechtstreeks van het platteland naar Indië vertrok was klein. In de eerste helft van de negentiende eeuw lieten de wervers voor de koloniale troepen zich niet of nauwelijks zien in dorpen en gehuchten, waardoor de legerleiding tot haar spijt zag dat zij niet in staat was behoeftigen van het platteland in te lijven. Pas in de loop van de negentiende eeuw werd het platteland beter bereikt door het op pad sturen van wervers, het uitloven van aanbrengelden, het opplakken van affiches op gemeentehuizen en het

¹³ Bossenbroek, *Volk voor Indië*, 154, 206.

¹⁴ Alle Indiëgangers (mannen uit dezelfde geboorteperiode) kwamen uit op 50 procent, de vergelijkbare controlegroep op 26,1 procent.

plaatsen van advertenties in kranten.¹⁵ In 1912, een willekeurig genomen jaar, vertrok 37 procent van alle migranten naar Nederlands-Indië uit de vier grote steden, terwijl hier slechts 22 procent van de Nederlandse bevolking leefde.¹⁶ Al met al vertrok in 1912 zelfs 80 procent van de Indiëgangsters uit steden groter dan 20.000 inwoners. Omdat volgens de HSN-gegevens slechts 53 procent van de Indiëgangsters in deze steden is geboren, moet minimaal 27 procent van de Indiëgangsters eerst naar een grotere stad zijn getrokken alvorens naar Indië te gaan.¹⁷ Hierbij moet overigens worden aangetekend dat een deel van deze trek enigszins kunstmatig is. Een flink aantal vertrok namelijk via een verhuizing naar Nijmegen, waar het militaire werfdepot (eerder gevestigd in Harderwijk) zich vanaf 1909 bevond. Opvallend is namelijk dat maar liefst 27 procent van de migranten uit Gelderland afkomstig was, terwijl in deze provincie slechts 8 procent van de Indiëgangsters was geboren.

Naast Harderwijk en later Nijmegen was Den Haag een verzamelplaats van de Indische migratie en het centrum van het koloniale migratiecircuit. Rond 1900 lieten jaarlijks zo'n 1000 personen uit Indië zich in de residentie inschrijven en een even groot aantal liet zich uitschrijven vanwege vertrek naar de Oost. Voor de Tweede Wereldoorlog was ongeveer 10 procent van de Haagse bevolking afkomstig uit Indië.¹⁸ Het aardige is dat deze band met Indië ook veel geboren Hagenaars naar de tropen bracht. Gedeeltelijk zijn dit kinderen van uit Indië afkomstige ouders die tijdens het verlof in Den Haag zijn geboren. Maar ook zullen de verhalen over Indië die in het Haagse milieu de ronde deden een aantrekkende werking hebben gehad. Het percentage geboren Hagenaars dat naar Indië vertrok lag 3,5 keer boven het nationaal gemiddelde. Voor Utrecht gold de factor 2 en voor Rotterdam en Amsterdam beide de factor 1,5. Als enige van de grote steden gingen er vanuit de residentie meer geboren Haagse vrouwen dan mannen naar Indië.¹⁹ Indische jongens of andere verlofgangers waren kennelijk een goede partij.

De grootte van de stad, de eventuele aanwezigheid van grote kazernes, handelshuizen, rederijen, of ministeries en de aanwezigheid van een circuit van Indische verlofgangers zoals in Den Haag, waren allemaal factoren die van een stad een geboorte- of verzamelplaats van emigranten naar Indië maakten. De rol van de economische structuur van de steden laat zich nog wat gedetailleerder toelichten. Op basis van beroepstellingen is het mogelijk een goed beeld van de economische structuur van een stad te geven. In figuur 4 staat niet de grootte van stad centraal maar de beroepsstructuur. Uitgangspunt is de indeling van Deurloo en Hoekveld die zeven verschillende typen steden onderscheiden, afhankelijk van de economische structuur (op basis van de beroepstelling van 1960). Van deze steden waren er in 1899 76 met meer dan 5.000 inwoners. Hieraan werden door ons nog zes gemeenten toegevoegd die in 1899 meer dan

¹⁵ Bossenbroek, *Volk voor Indië*, 67, 180.

¹⁶ Gegevens NIDI, <http://www.nidi.knaw.nl/nl/atlas/size/listlarge/>.

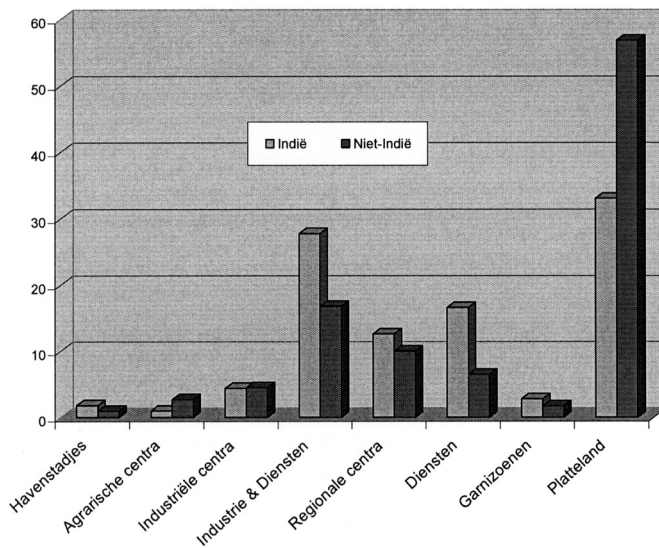
¹⁷ Centraal Bureau voor de Statistiek [CBS], *Jaarcijfers voor het Koninkrijk der Nederlanden* ('s-Gravenhage 1899-1924) 1912, 17.

¹⁸ *Ibidem*.

¹⁹ HSN dataset project MNI, release 2006.01, bestand MNI002a.dbf.

10.000 inwoners telden en om onduidelijke redenen door Deurloo en Hoekveld niet in hun lijst zijn opgenomen.²⁰

Figuur 4. Relatieve verdeling van Indiëgangers en HSN-controlegroep naar de economische structuur van de gemeenten van geboorte, 1812-1922.

Bron: HSN-release MNI 2006.01, bestand MNI002a.dbf.

Uit de staven van figuur 4 blijkt dat Indiëgangers relatief vaak zijn geboren in steden met een sterke nadruk op de dienstensector. Het gaat daarnaast om steden met een gevarieerde economische structuur zoals Amsterdam en Rotterdam of met een uitgesproken dienstenstructuur, zoals naast Den Haag bijvoorbeeld ook Arnhem. Daarentegen werden in provinciestadjes met een nog sterk primair karakter van de beroepsstructuur zoals Oud-Beijerland en Vlaardingen of industriesteden in Zuid- en Oost-Nederland zoals Tilburg en Enschede weer relatief weinig Indiëgangers geboren. In havenstadjes werden er juist relatief veel geboren. In dat opzicht biedt Zeeland een goed voorbeeld: in

²⁰ M.C. Deurloo en G.A. Hoekveld, 'The Population Growth of the Urban Municipalities in the Netherlands between 1849 and 1970, with Particular Reference to the Period 1899-1930', in: H. Schmal (ed.), *Patterns of European Urbanization since 1500* (Londen 1981) 247-283. Het gaat hier om de zogenaamde C-gemeenten, 117 in aantal. Dit zijn typisch stedelijke gebieden gekenmerkt door een hoge bewoningsgraad en centrumfunctie. Van deze gemeenten waarvan er in 1899 al 76 die minimaal 5.000 inwoners telden. De door ons toegevoegde gemeenten betreffen Venlo, Emmen, Oosterhout, Lonneker, Ede, Sliedrecht.

de twintig jaar tussen 1856-1875 vonden we 68 Zeeuwen die voor Indië een verblijfsvergunning hadden gekregen: 29 waren geboren in Middelburg, 17 in Vlissingen en 8 uit Zierikzee: 80 procent van de Zeeuwse burgermigranten in deze periode kwam uit deze stadjes.²¹

4. De sociale achtergrond van de Indische migranten

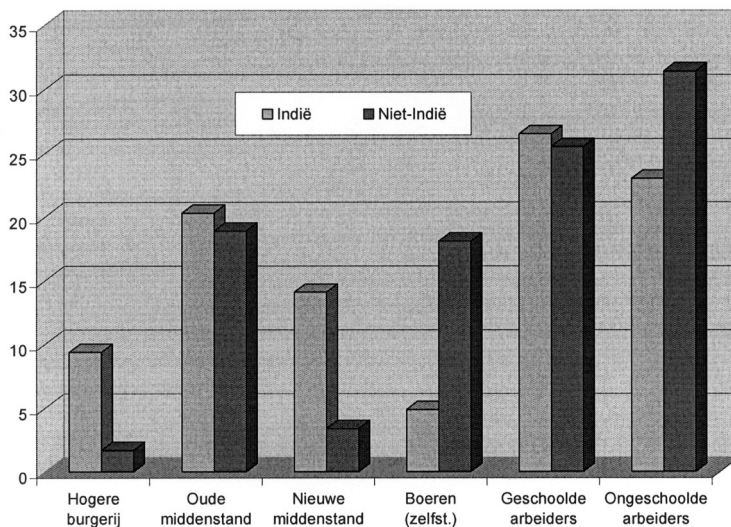
De emigratie naar de Verenigde Staten was ruraal, de Indische migratie vooral stedelijk. Wel verschoof de samenstelling van de Indische migrantengroep als gevolg van het afnemen van het militaire element en het stijgen van het opleidingsniveau van de migranten. Nederland liep na 1870 zijn achterstand op onderwijsgebied ten opzichte van andere Europese landen in. Omstreeks 1920 kwam Nederland wat betreft het aantal leerlingen op het middelbaar en gymasiaal onderwijs op West-Europees niveau.²² Deze verhoging van het opleidingspeil heeft zeker een rol gespeeld in de verandering in de onderlinge verhouding tussen de verschillende migrantengroepen met een militair dan wel een economisch of bestuurlijk motief.²³ Deze verandering viel samen met de afronding van de grote expedities naar de Indische buitengewesten, waardoor de militaire migratie drastisch terugliep en plaatsmaakte voor een snel groeiende burgermigratie. De nieuwe cultures op de buitengewesten, de oliewinning, en snel groeiende infrastructuur en koloniale bureaucratie dreven de vraag naar beter geschoolde arbeid uit Nederland op.

Hoe was nu de relatie tussen sociale herkomst en migratie naar Nederlands-Indië? De beroepen van de vaders van de Indiëgangers verschaffen daarover inzicht. Deze beroepen zijn gevonden in de geboorteakten van de HSN-ers en ingedeeld volgens de socio-professionele indeling van Giele en Van Oenen.²⁴ De door ons gebruikte indeling kent de volgende categorieën:

- ²¹ Ulbe Bosma, 'Zeeuwen naar Indië tussen 1815 en 1990', *Zeeland. Tijdschrift van het Koninklijk Zeeuws Genootschap der Wetenschappen* 15:1 (1996) 9-17, 12.
- ²² K. Mandemakers, *HBS en gymnasium. Ontwikkeling, structuur, sociale achtergrond en schoolprestaties, Nederland ca. 1800-1968* (Amsterdam 1996) 99-119.
- ²³ Zij het in minder sterke mate dan Swierenga heeft verondersteld. Een belangrijk deel van die hoger opgeleide urbane migratie naar Nederlands-Indië is namelijk een gevolg van in Indië geboren personen die na opleiding of verlof in Nederland weer naar Indië terugkeren. Zie hierover Bosma, 'Sailing through Suez from the South', 530.
- ²⁴ Deze indeling werd indertijd opgesteld om onderzoek te doen naar de sociale structuur van Nederland en was gebaseerd op de geaggregeerde uitkomsten van de beroepstelling van 1849. J. Giele en G.J. van Oenen, 'De sociale structuur van de Nederlandse samenleving rond 1850', *Mededelingenblad. Orgaan van de Nederlandse vereniging tot bevordering van de sociale geschiedenis* 45 (1974) 2-32. Zie ook J. Giele en G.J. van Oenen, 'Theorie en praktijk van het onderzoek naar de sociale structuur', *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* 2 (1976) 167-186. Zie ook O.W.A. Boonstra en C.A. Mandemakers, "'Ieder is het kind zijner eigene werken". Sociale stratificatie en mobiliteit in Nederland in de achttiende en negentiende eeuw', in: J. Dronkers en W.C. Ultee, *Verschuivende ongelijkheid in Nederland. Sociale gelaagdheid en mobiliteit* (Assen 1995) 125-141. De indeling zelf is een nieuw leven gaan leiden sinds bij het Nederlands Interdisciplinair Demografisch Instituut (NIDI) een schema is samengesteld om beroepstitels van individuele personen in te delen. Zie E. Beekink en F. van Poppel, *Een*

I Hogere burgerij (Grote kooplieden, hoge ambtenaren inclusief militairen);
 IIA Oude middenstand (Kleine zelfstandigen, winkeliers, kleine ondernemers, kooplui en zelfstandige ambachtslieden, molenaars);
 IIB Nieuwe middenstand (Intellectuelen en beampten, semi-intellectuele beroepen en kleine vrije beroepen, lager toezichthoudend personeel);
 III Boeren die zelfstandig een bedrijf voeren (inclusief visserij en jacht);
 IV Geschoolde arbeiders (Werklieden, ambachtslieden, dienstpersoneel);
 V Ongeschoolde arbeiders (Losse arbeiders, matrozen, vissersknechts, ongeschoolde industrie-arbeiders).

Figuur 5. Relatieve verdeling van Indiëgangers en HSN-controlegroep naar sociale achtergrond (indeling Giele en Van Oenen), 1812-1922.

Bron: HSN-release MNI 2006.01, bestand MNI002a.dbf.

De verschillen naar sociale herkomst bij geboorte tussen de Indiëgangers en ‘thuisblijvers’ zijn afgebeeld in figuur 5. Omdat – zoals we constateerden in de

beroepsindeling (z.pl. 1990). Deze indeling is onder andere gebruikt in de dissertaties van F. van Poppel, *Trouwen in Nederland. Een historisch-demografische studie van de 19e en vroeg-20e eeuw* (Wageningen 1992) en O.W.A. Boonstra, *De waardij van een vroege opleiding. Een onderzoek naar de implicaties van het alfabetisme op het leven van inwoners van Eindhoven en omliggende gemeenten, 1800-1920* (Wageningen 1993). Voor een systematische bespreking, zie K. Mandemakers, ‘De sociale structuur in Nederland rond 1900. De samenleving in het perspectief van de modernisering 1850-1990’, in: J.G.S.J. van Maarseveen en P.K. Doorn (ed.), *Nederland een eeuw geleden geteld. Een terugblik op de samenleving rond 1900* (Amsterdam 2001) 185-207, 193-197.

vorige paragraaf – meer dan de helft van de Indiëgangers werd geboren in steden met meer dan 20.000 inwoners, zal het niet verbazen dat kinderen uit boeren- en vissersgezinnen nauwelijks vertegenwoordigd zijn. We weten dat de koloniale werving waarschijnlijk pas laat in de negentiende eeuw het proletariaat op het platteland bereikte. Men zou verwachten dat het geen moeite moet hebben gekost om kinderen uit het stedelijke proletariaat te werven. De werkelijkheid is echter anders: de sociale groep van de ongeschoolde arbeiders is bij de Indiëgangers zelfs *ondervertegenwoordigd*. Kinderen uit de hogere burgerij en uit de nieuwe middenstand (kantoorbedienden, technici, intellectuele beroepen etc.) zijn daarentegen duidelijk *oververtegenwoordigd*. Kinderen afkomstig uit de oude middenstand en de geschoolde arbeiders ten slotte zijn min of meer gemiddeld vertegenwoordigd onder de migranten naar Indië.

Tabel 2. Relatieve verdeling van Indiëgangers en HSN-controlegroep naar sociale achtergrond, uitgesplitst naar geslacht (indeling Giele en Van Oenen), 1863-1922.

	Mannen		Vrouwen	
	Indiëgan- gers	HSN-con- trolegroep	Indiëgan- gers	HSN-con- trolegroep
I. Hogere burgerij en hogere militairen	9,1	1,9	8,8	1,1
IIB. Nieuwe middenstand	6,3	1,1	11,5	0,5
Overig	84,6	97,0	79,9	98,4
Totaal	100	100	100	100

Bron: HSN-release MNI 2006.01, bestand MNI002a.dbf.

De burgerlijke Indiëgangers waren in het algemeen hoog opgeleid. Uit de stamboeken van de in de HSN opgenomen Oost-Indische ambtenaren (n=24) weten we dat dit inderdaad opging voor 80 tot 90 procent van de betrokkenen (academici, onderwijzers enzovoorts). Van meet af waren burgerlijke Indiëgangers overwegend afkomstig uit de sociaal hogere lagen van de Nederlandse bevolking. De rol van de professionals (klasse I en klasse IIB) treedt duidelijk aan de dag in de latere koloniale periode, wanneer het aantal militaire migranten terugloopt. Als we ons vervolgens concentreren op de vrouwelijke migranten die naar Indië gaan (zie tabel 2 met de verdeling naar geslacht over de geboortejaren 1863-1922) dan wordt de oververtegenwoordiging van de hogere burgerij en de nieuwe middenstand nog scherper. Uit de HSN-geboortecohorten 1863-1922 zijn 8,8 en 11,5 procent van de vrouwen die naar Indië gingen uit deze respectievelijk de hogere burgerij en meer intellectuele beroepen afkomstig, segmenten die tezamen slechts 1,6 procent van de controlegroep uitmaken.

Tabel 2 representeert een relatief late periode waarin de militairen minder sterk vertegenwoordigd waren dan eerder in de negentiende eeuw. Hoe zou de verdeling zijn van de beroepen van de vaders als we uitsluitend kijken naar de militairen? Als men alleen in geval van uiterste noodzaak als koloniaal militair naar Indië ging, dan ligt het voor de hand dat militairen *meer dan gemiddeld* uit het ongeschoolde milieu kwamen. Maar dat was niet het geval. In tabel 3 is op basis van de militaire stamboeken voor de geboorteperiode 1812-1879 de sociale achtergrond van militairen apart weergegeven. Met 31 procent uit de groep van ongeschoolden komt de groep van militaire manschappen nagenoeg exact overeen met de HSN-controlegroep! De manschappen die naar Indië vertrokken, kwamen verder overwegend uit de laag van de geschoolde arbeiders en de oude middenstand (ambachtslieden en winkeliers). Zelfs de hogere burgerij en intellectuelen leverden hun deel aan het koloniale leger. Het verhaal dat het nationale lompoproletariaat via Harderwijk naar de koloniën is afgevoerd, kunnen we dus naar het rijk der fabelen verwijzen. De hogere burgerij en de nieuwe middenstand waren daarentegen oververtegenwoordigd onder de Indiëgangers. Bijna 25 procent van de migratie naar Indië was afkomstig vanuit deze sociale lagen, terwijl deze groep bij de ‘achterblijvers’ niet meer dan vijf procent bedraagt (zie figuur 5).

Tabel 3. Relatieve verdeling van de sociale achtergrond van militairen, alle Indiëgangers en HSN-controlegroep, mannen 1812-1879 (indeling Giele en Van Oenen).

	Manschappen (n=213)	Alle Indiëgangers (n=280)	Controlegroep (n=556)
Hogere burgerij	3,8	7,8	2,4
Oude middenstand	21,1	22,5	18,7
Nieuwe middenstand	8,0	10,7	3,1
Boerenklasse (zelfst.)	3,3	3,6	19,7
Geschoolde arbeiders	25,3	23,3	19,2
Ongeschoolde	31,0	26,1	30,8
Geen beroep of onbekend	7,5	6,0	6,1
Totaal	100	100	100

Bron: HSN-release MNI 2006.01, bestand MNI002a.dbf.

Toelichting: De manschappen zijn afkomstig uit de recruiteringsperiode 1844-1899 (en geboren in de periode 1812-1879).

Dat de militairen uit enigszins geschoolde en overwegend stedelijke milieus afkomstig waren, zegt natuurlijk weinig over de vraag of zij zelf ook een ambacht hadden geleerd of als winkelier werkzaam waren geweest. De enige informatie die we op dit moment hebben over de vooropleiding van Indische militairen komt uit dagboeken en briefwisselingen. De beschrijvingen die we hier aantreffen lijken erop te wijzen dat we hier niet te maken hebben met ongeschoolden.²⁵ Zeker is dat voor de rekruten het handgeld een belangrijke rol heeft gespeeld in hun beslissing om in het koloniale leger dienst te nemen. In 1870 bedroeg dit voor een koloniaal soldaat 200 gulden, een hoog bedrag vergeleken met het jaarinkomen van een geschoolde arbeider dat destijds tussen de 300 en 500 gulden per jaar bedroeg.²⁶ Tegenover dit ruime handgeld stond weliswaar een flink risico het er niet levend vanaf te brengen, en dat gold zeker tijdens de jaren 1870 toen er veel militairen in de Atjeh-oorlog sneuvelden. De vooruitzichten in Nederland waren destijds echter ook niet altijd even zonnig. Veel rekruten waren door invaliditeit of overlijden van een van de ouders tot armoede vervallen. Het leven in de stad kon onder bepaalde omstandigheden een vertrek naar Indië stimuleren. Voor stadsbewoners was het in tijden van armoede moeilijker om aan voedsel te komen dan voor plattelandsbewoners die er vaak nog een eigen 'hof' op na hielden. Ook kunnen een sterkere ontwikkeling van de wezen- en armenzorg de stad hebben gemaakt tot een toegankelijker rekruteringsbasis voor het leger. De grote beschikbaarheid van informatie over de mogelijkheden van een Indische loopbaan zal eveneens een belangrijke rol hebben gespeeld. Hoe belangrijk deze factoren zijn geweest, zal blijken als we weten hoeveel Indische militairen in de negentiende eeuw de gang van platteland naar stad maakten voordat zij dienstnamen. Deze vragen behoren tot nog te verrichten onderzoek in het kader van de HSN.

5. Het gewicht van regionale en sociale achtergrond

In het voorgaande identificeerden we factoren die sterk samenhangen met een eventueel vertrek van zoon of dochter naar Nederlands-Indië. Wie in een stedelijk gebied werd geboren, had een veel grotere kans om naar Indië te gaan dan iemand die in een meer landelijk gebied het levenslicht zag. Verder vertrokken uit de 'zeeprovincies' Noord- en Zuid-Holland en Zeeland en de provincie Utrecht relatief meer personen naar Indië dan van elders in het land. Wat de sociale achtergrond betrof, gaf een geboorte binnen de hogere sociale milieus een duidelijk grotere kans op een Indische loopbaan dan wanneer de wieg in een arbeiderswoning stond. De kinderen afkomstig uit de zelfstandige boerenstand ten slotte bleken nauwelijks naar Indië te vertrekken.

Bij de interpretatie van deze factoren is het probleem dat we hier te maken hebben met een aantal sterk samenhangende variabelen. Boeren horen nu eenmaal op het platteland, terwijl de grotere steden zich vooral in het Westen van het land bevinden. In die steden zijn vervolgens weer de hogere sociale groepen geconcentreerd. De vraag is of het hier gaat om elkaar *versterkende*

²⁵ Het gaat hierbij om flarden uit dagboeken van militairen zoals bijvoorbeeld het dagboek van Sergeant Leonard Laar, collectie Bronbeek.

²⁶ Bossenbroek, *Volk voor Indië*, 180; Bossenbroek, *Van Holland naar Indië*, 35.

factoren, of dat er *één* factor valt aan te wijzen die in belangrijke mate voorspelt of iemand naar Indië zal gaan? Gaat het bijvoorbeeld om een hoger sociaal milieu dat door zijn concentratie in urbane milieus ervoor zorgt dat ook andere factoren zoals de regionale en stedelijke achtergrond hoog gaan scoren op de vraag of men al dan niet in Indië terecht komt? Door middel van een statistisch model worden al deze factoren in één keer berekend. Elke factor wordt hierbij onafhankelijk van de invloed van de andere factoren ingeschat. De hiervoor te gebruiken techniek staat bekend als 'binaire logistische regressie'. Voor de beschrijving van het gebruikte model en de uitkomsten van de analyse, zie respectievelijk Appendix II en III.

Uit de analyse blijkt dat tot 1862 de stedelijke omgeving de dominante verklaringsfactor is voor het dienst nemen in het koloniale leger. Dat verband wordt iets zwakker naarmate in Nederland de levensstandaard en het opleidingspeil stijgen en tegelijkertijd het koloniale bezit zich consolideert en er dus minder militairen nodig zijn. De stedelijke achtergrond en niet de herkomst uit een van de provincies in het Westen van het land komt uit de analyse als bepalende factor te voorschijn. Dit effect van het stedelijk milieu is bij de vrouwen nog sterker dan bij de mannen.

Naast het stedelijk milieu speelt ook de sociale achtergrond een belangrijke rol, met name bij de mannen. Afkomst uit een van de hogere sociale milieus gaf op zich een grotere kans om naar Indië te gaan dan het afkomstig zijn uit een milieu van ongeschoolde arbeiders. Dit werkt versterkend op het hiervoor geconstateerde dat ook een urbaan milieu een grotere kans gaf om naar Indië te gaan. Omgekeerd had een zoon uit de boerenstand duidelijk minder kans om naar Indië te gaan. Dat sociale effect werd nog eens versterkt doordat het platteland zelf minder dan de stad kans gaf op een vertrek naar Nederlands-Indië. Bij de mannen is de gehele periode in tweeën gesplitst en nog eens apart geanalyseerd voor de geboortecohorten 1812-1862 en 1863-1922. Het is vooral bij het jongste cohort dat de sociale achtergrond van belang is, bij het oudere cohort is het vooral het stedelijk milieu. Deze verandering laat zich verklaren doordat in het oudere cohort de militaire manschappen relatief sterk waren vertegenwoordigd, en dezen kwamen voornamelijk uit de stad.

6. Conclusie en discussie: het effect van ruimtelijke en sociale concentratie

We hebben kunnen vaststellen dat de migratie naar Indië door zijn stedelijke karakter sterk afweek van die naar de Verenigde Staten, die haar basis op het platteland had. Opvallend is daarnaast dat het milieu van de ongeschoolde arbeiders niet oververtegenwoordigd was onder de personen die naar Indië gingen. Ook voor kinderen uit het milieu van geschoolde arbeiders en kleine middenstand was dienst nemen als koloniaal soldaat een reële optie. Verder blijkt dat voor de burgerlijke migranten de sociale en stedelijke achtergrond samenhangende en sterk bepalende factoren zijn geweest bij de keuze voor Indië. Voor wie als eenvoudig koloniaal soldaat vertrok, was alleen de stedelijke achtergrond van belang. Zoals men kan lezen in Bossenbroeks *Volk voor Indië* hadden de werwers voor het koloniale leger moeite op het platteland te werven. Het was dus meer de stedelijke omgeving dan een eventuele geboorte in de maatschappelijke onderklasse die bepaalde of men een

grote kans maakte via Harderwijk naar Indië af te reizen.

De stadse sociale structuur met zijn door de koloniale werwers bezochte weeshuizen en kroegen, en de aanwezigheid van terugkerende Indiëgangsters heeft ongetwijfeld een belangrijke rol vervuld in de individuele beslissingen om naar Indië te migreren. De gezinsomstandigheden waaronder de keuze voor Indië werd gemaakt, zullen in het kader van de HSN in de toekomst nader onderzocht worden. Daarbij kunnen we denken aan de positie in het gezin, de mogelijkheid of onmogelijkheid om de vader op te volgen in het bedrijf. Ook kan van een eerder vertrek van een oudere broer of zuster naar Indië een belangrijke aanmoedigende werking zijn uitgegaan.

Opvallend is verder de sterke vertegenwoordiging van de hogere sociale groepen onder de Indiëgangsters. Terwijl gemiddeld zo'n 2,5 procent van de Nederlanders die tussen 1900 en 1936 zestien jaar werd naar Indië vertrok, lag het percentage van de kinderen uit de hogere sociale klassen op een veelvoud ervan. Maar liefst 15,4 procent van de mannen die tussen 1863 en 1922 waren geboren en naar Indië vertrokken, was afkomstig uit de hogere burgerij en de kleine vrije beroepen, een segment dat slechts 3 procent van de Nederlandse bevolking uitmaakte. Uit dit cohort en deze sociale laag gingen dus vijf keer meer mannen dan gemiddeld naar Indië. Voor vrouwen betekende geboorte in deze periode in de hogere burgerij of kleine vrije beroepen, dat hun kans om naar Indië te gaan maar liefst tien keer zo hoog lag. Binnen deze groep heeft zich een enorme stijging voorgedaan: terwijl in het begin van de negentiende eeuw hooguit 1 procent van de vrouwen uit deze milieus naar Indië ging, vertrok in de twintigste eeuw één op de tien naar de Oost. Zou de hoge concentratie van Indiëgangsters in bepaalde wijken, hebben geleid tot grotere bereidheid naar Indië te migreren? Een interessante hypothese voor het verdere onderzoek naar de omstandigheden waaronder de keuzes voor een Indische carrière werden gemaakt.

Appendix I. Samenstelling onderzoeksgroep Indiëgangsters en de HSN controlegroep

De problemen om de Indiëgangsters in het HSN-databestand te vinden waren legio. Personen zijn nog wel te volgen zolang ze binnen Nederland verhuizen, maar veel moeilijker is het wanneer zij naar het buitenland zijn vertrokken. Het is in dit bestek niet nodig om de technische problemen die zich hier voordoen te behandelen. Het volstaat hier om te melden dat er medio augustus 2006 bij elkaar 723 Indiëgangsters in de HSN zijn getraceerd. Tabel 4 geeft de resultaten van de diverse zoekacties. Hierbij werden de gevonden namen van manschappen, officieren, ambtenaren vergeleken met die van de HSN en nader geverifieerd aan de hand van leeftijd, naam, woonplaats en naam van de moeder.

Tabel 4. Aantal gevonden Indiëgangers in de HSN-database.

	Mannen	Vrouwen
Vergelijking tussen de uit het archief van het Ministerie van Koloniën afgeschreven Oost-Indische besluiten omtrent toelating en vestiging (1819-1875) en de HSN	11	-
Vergelijking tussen de stamboeken van Oost-Indische officieren en de HSN	14	-
Vergelijking tussen de stamboeken van Oost-Indische ambtenaren en de HSN	22	2
Vergelijking tussen verfilmde klappers of op de supplementfolio's manschappen Oost-Indische leger, tussen 1845-1894 en de HSN	213	-
Persoonskaarten	191	192
Gegevens die al in het kader van de HSN zijn geput uit het bevolkingsregister	126	56
Totaal inclusief dubbel telling	577	250
Totaal exclusief dubbel telling	506	217

Bron: Historische Steekproef Nederlandse Bevolking (HSN). Dataset project Europese migratie van en naar Nederlands-Indië (MNI), release 2006.01, bestand MNI002a.dbf.

Tabel 5. Aantal Indiëgangers binnen de Historische Steekproef Nederlandse bevolking, 1812-1922.

	HSN sample			Indiëgangers	
	Totaal	Sterfte onder 16 jaar*	Totaal zonder sterfte <16 jaar	N	% HSN
1812-1862	36.284	11.000	25.284	191	0,76
1863-1882	16.502	5.000	11.502	131	1,14
1883-1922*	25.317	4.500	20.817	401	1,93
Totaal	78.103	20.500	57.603	723	1,26

Bron: HSN-release MNI 2006.01, bestand MNI002a.dbf.

Toelichting: De HSN steekproef fractie bedraagt voor de periode 1812-1862 0,75% van alle geboorten, voor 1873-1902 0,5% en voor 1903-1922 0,25%, behalve de provincies Zeeland, Friesland en Utrecht met een steekproef fractie van 0,5%. Voor de relatieve verhoudingen in de tabel maakt dit echter niet uit.

* Het betreft afgeronde cijfers (het onderzoek is nog niet afgesloten, het sterftecijfer onder de zestien jaar zal uiteindelijk iets hoger uitkomen). De HSN-database is gebouwd op basis van een zelfwegende *at random* steekproef in de geboorteakten.

Vervolgens zijn dubbelstellingen geïdentificeerd en is er een controlepopulatie samengesteld. Deze werd *gematcht* op basis van periode en geslacht. Dit betekent dat het onderzoeksbestand is geneutraliseerd voor veranderingen in de tijd en voor veranderingen in de sekseverhoudingen. De controlegroep werd twee keer zo groot genomen als de onderzoeksgroep (namelijk 1014 mannen en 427 vrouwen, veel groter heeft weinig zin, daar de sterkte van de uitkomsten van de vergelijking afhankelijk is van de zwakste schakel en er op deze wijze ook maar weinig extra codeerwerk nodig was). Tabel 5 geeft het relatieve aandeel van de Indiëgangsters binnen de HSN-onderzoekspopulatie waarvan bekend is dat ze minimaal de leeftijd van zestien jaar hebben bereikt.

Appendix II. Het verklaringsmodel

De te verklaren variabele is de vraag of men op ongeveer 20-jarige leeftijd al dan niet naar Nederlands-Indië vertrok. Voor de wijze waarop deze variabele is gemeten kan naar Appendix I worden verwezen. Omdat het hier om een ja/nee vraag gaat, is een zogenaamd binair logistisch regressiemodel de aangewezen methode om de verschillende variabelen te meten.²⁷

Omdat alle verklarende variabelen nominaal of ordinaal van karakter zijn, zijn ze omgezet in zogenaamde dummy's. Dit zijn interval variabelen die steeds de waarde '1' of '0' bevatten afhankelijk van de vraag of zich een bepaalde waarde voordoet of niet. In deze benadering blijft één waarde van een bepaalde factor steeds buiten het model. Deze dient als referentiecategorie om de andere in het model opgenomen waarden mee te vergelijken. De variabele 'regio' bestaat bijvoorbeeld uit twee categorieën: het Westen en Midden en de rest van het land. In het model worden dummy's opgenomen voor de eerste waarde, een persoon scoort dan een '1' indien hij of zij in één van de provincies Noord-Holland, Zuid-Holland, Zeeland of Utrecht is geboren, in het geval van een andere provincie wordt een '0' gescoord. De rest van het land fungeert als referentiecategorie. De uitkomsten van het model worden dan geïnterpreteerd in verhouding tot de rest van het land: scoren kinderen uit het Westen en Midden beter of slechter op de vraag of ze naar Indië zijn vertrokken dan kinderen geboren in een andere provincie, gegeven dat alle andere omstandigheden, dat zijn de in het model opgenomen variabelen, gelijk zijn.

De analyse biedt meteen gelegenheid om een aantal factoren te testen die wellicht ook van belang zijn, maar in het voorgaande nog niet aan de orde kwamen. De volgende verklarende of onafhankelijke variabelen zijn in het model opgenomen: urbanisatie, regio, sociale achtergrond vader, burgerlijke staat moeder, handtekening vader, aangifte en vader.

²⁷ De analyse werd uitgevoerd met SPSS/PC+, voor de methode van analyse, zie S. Menard, *Applied Logistic Regression Analysis* (Thousand Oaks 1995) voor een simpele uitleg zie A. Slotboom, *Statistiek in woorden* (Groningen 1996) 201-207.

Urbanisatie

Hiervoor zijn vier dummy's opgenomen, één voor de steden met meer dan 100.000 inwoners, één voor de gemeenten met tussen de 20.000 en 100.000 inwoners, één voor de stedelijke gemeenten tussen de 10.000 en 20.000 inwoners en één voor de gemeenten tussen 5.000 en 10.000 inwoners met een duidelijk stedelijk en verzorgend karakter. De plattelandsgemeenten fungeren als de referentiecategorie.²⁸

Regio

Hiervoor is een dummy opgenomen voor de provincies in het Westen en Midden, dit zijn Utrecht, Noord-Holland, Zuid-Holland en Zeeland, de overige provincies bevinden zich in de referentiecategorie.

Sociale achtergrond vader

Hiervoor zijn zes dummy's opgenomen. De eerste voor de 'Hogere burgerij', dat is de bovenste categorie van het hiervoor besproken schema van Giele en Van Oenen. De tweede voor de oude middenstand, de derde voor de nieuwe middenstand, de vierde voor de boeren en de vijfde voor de geschoolde arbeiders. De zesde dummy staat voor alle vaders die onbekend zijn, of waarvan geen beroepsvermelding in de geboorteakte is opgenomen. Als referentiecategorie functioneert de groep van 'Ongeschoolde arbeiders'.

Burgerlijke staat moeder

In ongeveer 3,5 procent van alle gevallen bevindt de moeder zich bij de geboorte van het kind niet in een gehuwde staat. Het gaat dan om een weduwe, of om een gescheiden of ongehuwde persoon. Al deze gevallen geven een indicatie voor een moeilijke jeugd. Het is de vraag of dit van invloed is geweest op het al dan niet vertrekken naar Indië. Het gehuwd zijn fungeert als dummy, alle andere waarden zijn in de referentiecategorie opgenomen.

Handtekening vader

Indien de vader zelf zijn kind kwam aangeven en dat gebeurde in 88,7% van de gevallen, dan werd hem ook gevraagd zijn handtekening te zetten onder de geboorteakte. Lang niet alle vaders konden dat, in ons bestand ging het over 7 %. Met name in het Zuiden van Nederland was er tot ongeveer 1870 nog een groot schoolverzuim resulterend in analfabetisme.²⁹ Dit uitte zich onder andere in het niet kunnen zetten van een handtekening. Het is de vraag of kinderen uit extra kansarme milieus niet meer kans hadden om bij gebrek aan beter naar Indië te gaan of niet. Het zetten van een handtekening fungeert als verklarende variabele, het niet zetten als referentiecategorie (inclusief de vaders die geen aangifte deden).

²⁸ Er werd in eerste instantie een model gedraaid met zowel dummy's voor omvang naar aantal inwoners als met de hiervoor ook gehanteerde indeling van Deurloo & Hoekveld. De uitkomst was lastig te interpreteren. Als gevolg van multicollineariteit bleven er maar weinig van deze dummy's significant. Uiteindelijk is verder gegaan met de variabele voor urbanisatie waarbij één categorie werd toegevoegd, namelijk van die gemeenten van Deurloo en Hoekveld met minder dan 10.000 die bij de andere variabele in eerste instantie tot het platteland worden gerekend.

²⁹ H. Knippenberg, *Deelname aan het lager onderwijs in Nederland gedurende de negentiende eeuw* (Amsterdam 1986).

Aangifte vader

In 11,3 % van de gevallen, bij de Indiëgangers 12,6 %, deed de vader niet zelf aangifte van de geboorte. Dit kon komen, doordat er geen wettige vader was, maar ook kon hij eenvoudig verhinderd zijn. Men kan dan denken aan personen die op zee of met de handel hun brood verdienen, of zelf al naar Indië waren geëmigreerd. Deze variabele hangt uiteraard sterk samen met de burgerlijke staat van de moeder, althans indien het om het ontbreken van de wettige vader ging. Alleen al om deze reden is het van belang deze variabele in het model op te nemen. Aanwezigheid van de vader is opgenomen als verklarende variabele, afwezigheid functioneert als referentie-categorie.

De analyse is uitgevoerd voor vijf panels: Als eerste voor het totaal van de gehele groep, daarna apart voor respectievelijk de mannen, de vrouwen, de mannen geboren in de periode voor 1863 en de mannen geboren in de periode na 1862. Vanwege de zeer kleine aantallen voor 1863 is de groep van de vrouwen beperkt tot de geboorteperiode 1863-1922. De resultaten van de logische regressie van de eerste drie panels zijn opgenomen in tabel 6, Appendix III en worden besproken in paragraaf 5

Appendix III. Uitkomsten logistische regressie

Tabel 6. Uitkomsten van logistische regressie op de vraag of HSN-onderzoekspersonen al dan niet naar Indië zijn gegaan.

	Totaal 1812-1922	Mannen 1812-1922	Vrouwen 1863-1922
Urbanisatie			
Steden >100.000	.773***	.733***	.865***
Steden 20-100.000	.710***	.592***	.981***
Steden 10-20.000	.760***	.787***	.736**
Kleine stadjes	n.s.	n.s.	n.s.
<i>Platteland</i>	<i>ref.</i>	<i>ref.</i>	<i>ref.</i>
Regio			
West en Midden	.328***	.338**	n.s.
<i>Landprovincies</i>	<i>ref.</i>	<i>ref.</i>	<i>ref.</i>
Sociale groep vader			
Hogere burgerij	1.875***	1.829***	2.110***
Oude middenstand	n.s.	.295*	n.s.
Nieuwe middenstand	1.504***	1.535***	1.462***
Boeren (zelfst.)	-.801***	-1.069***	n.s.
Geschoolde arbeiders	n.s.	n.s.	n.s.

	Totaal 1812-1922	Mannen 1812-1922	Vrouwen 1863-1922
Onbekend	n.s.	n.s.	n.s.
<i>Ongeschoolde arbeiders</i>	<i>ref.</i>	<i>ref.</i>	<i>ref.</i>
Burgelijke staat moeder			
Gehuwd	n.s.	n.s.	n.s.
<i>Overig</i>	<i>ref.</i>	<i>ref.</i>	<i>ref.</i>
Handtekening vader			
Geen	n.s.	n.s.	n.s.
<i>Wel (incl. onbekend)</i>	<i>ref.</i>	<i>ref.</i>	<i>ref.</i>
Vader aangever			
Ja	n.s.	n.s.	n.s.
<i>Nee</i>	<i>ref.</i>	<i>ref.</i>	<i>ref.</i>
Constant	-1.704***	-1.563***	-2.943**
Nagelkerke R ²	.175	.183	.183
n	2164	1520	614

Bron: HSN-release MNI 2006.01, bestand MNI002a.dbf.

Toelichting: Niet-significante resultaten ('n.s.') zijn niet opgenomen in de tabel. De gehanteerde grenzen voor de significantie van de uitkomsten zijn opgenomen als p-waarden. Een p-waarde van <0,01 bijvoorbeeld betekent dat de kans dat de gevonden relatie op toeval berust kleiner is dan 1 procent. De volgende grenzen worden in de tabel aangegeven: * p <0,1; ** p<0,05 en *** p<0.01. Voor de mannen is er ook nog een afzonderlijke analyse uitgevoerd voor de geboortecohorten 1812-1862 en 1863-1922. De resultaten daarvan zijn verwoord in paragraaf 5.

Ulbe Bosma (1962) studeerde geschiedenis in Groningen en promoveerde in 1995 aan de Rijksuniversiteit Leiden op een proefschrift over de Indische journalist Karel Zaalberg. Sinds 1997 is hij verbonden aan het IISG als senior onderzoeker. Tot zijn recente publicaties behoren (samen met Remco Raben) *Being 'Dutch' in the Indies. A History of Creolisation and Empire 1500-1920* (Singapore, Ohio 2008) en artikelen over Europese migraties naar Nederlands-Indië in de *International Migration Review* and *Journal of Southeast Asian Studies*.

Kees Mandemakers (1953) studeerde geschiedenis in Utrecht. In 1996 promoveerde hij aan de Erasmus Universiteit Rotterdam op basis van een studie naar de sociale achtergrond van de leerlingen van het gymnasium en de HBS in de periode 1880-1965. Hij werkt als senior onderzoeker op het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG) waar hij leiding geeft

aan de Historische Steekproef Nederlandse bevolking (HSN). Hij publiceerde o. a. over de sociale geschiedenis van het voortgezet onderwijs, sociale stratificatie en mobiliteit, zuigelingensterfte en methodologische aspecten betreffende de verzameling en verwerking van historische onderzoeksgegevens (voor publicaties zie <http://www.iisg.nl/staff/kma.php>).

Summary

Ulbe Bosma and Kees Mandemakers, *Dutch People who went to the Dutch East Indies: Social Origins and Motives to Migrate (1830-1950). A Study based on an Historical Sample taken in the Netherlands*

Up until now, very little has been known about the social background of the Dutch who went to the Dutch East Indies during the nineteenth and early twentieth century. On the basis of the Historical Sample of the Netherlands, we have been able to reconstruct the influence of the local context and social background on individual decisions to leave for these colonies. A marked feature of this colonial migration is its urban character. This is in sharp contrast to the migration of the Dutch to the United States, which had a strong rural basis. For ordinary soldiers, their urban background played a particularly important role in their decision to leave for the Dutch East Indies. Contrary to what we expected, the milieu of the unskilled urban proletariat was under-represented among the migrants to the Dutch East Indies. Apparently, engaging for colonial military service, even as an ordinary soldier, was considered to be a serious option for sons from the lower middle classes and artisans of the Dutch cities. Finally, the article demonstrates that the higher classes were over-represented among those who left for the Dutch East Indies.

Het antirevolutionaire volk achter de kiezers. De mythe van een leuze.

De electorale aanhang van de ARP rond 1885 en in 1918

RON DE JONG

Inleiding

De leuze ‘*Het volk achter de kiezers*’ heeft onder antirevolutionairen lange tijd dienst gedaan als middel tot mobilisatie van de calvinistische ‘kleine luyden’ en als een rechtvaardiging van het verzet tegen de liberale dominantie in de Nederlandse politiek. G. Groen van Prinsterer, vormgever en lange tijd verpersoonlijking van het antirevolutionaire beginsel, beriep zich in de Tweede Kamer en tijdens verkiezingen vaak op het volk achter de kiezers. Onder dat volk zou de aard van het Nederlandse volk, het calvinisme, het best bewaard zijn gebleven. De calvinisten waren in deze opvatting van het wettelijke land buitengesloten, onder het electoraat ondervertegenwoordigd en daarbuiten, in het werkelijke land, oververtegenwoordigd. A. Kuyper, de opvolger van Groen en oprichter van de Anti-Revolutionaire Partij (ARP), verwees regelmatig naar het volk achter de kiezers om zijn politieke eisen moreel te rechtvaardigen. Volgens hem hielden census en districtenstelsel de liberalen kunstmatig in het zadel. Zo hield hij in 1909 tijdens een verkiezingsbijeenkomst in Dordrecht zijn gehoor voor dat de kiesrechtuitbreiding van 1887 tot het eerste christelijk kabinet had geleid, en de tweede uitbreiding in 1896 tot het tweede christelijk kabinet in 1901.¹

Het idee dat de census de liberalen bevoordeelde en aan een kunstmatige meerderheid in de Tweede Kamer hielp, heeft zijn sporen nagelaten in de historiografie. Zo was de liberale meerderheid in de jaren 1870 en 1880 volgens een overzichtswerk van de ARP uit 1949 vooral het gevolg van het beperkte kiesrecht.² Tegenover het profijt dat de liberalen van de geringe omvang van het electoraat zouden hebben gehad, stond het nadeel dat de antirevolutionairen ervan zouden hebben ondervonden. Dit beeld is niet beperkt tot de oudere literatuur. In 1983 schreef bijvoorbeeld G.J. Schutte dat het kiesrecht in de jaren 1870 en 1880 beperkt was tot de meer goeuden wat nadelig voor de ARP uitpakte, omdat haar aanhang zich vooral onder het volk achter de kiezers bevond.³ Ook de politicoloog R.A. Koole stelde in 1995 in zijn

¹ *De Nederlander*, 5 juni 1909.

² J.A. de Wilde, C. Smeenk, *Het volk ten baat. De geschiedenis van de A.R.-partij* (Groningen 1949) 97.

³ G.J. Schutte, ‘De ere Gods en de moderne staat. Het antwoord van de Anti-Revolutionaire Partij op de secularisatie en democratisering van Nederland: antithese, soevereiniteit in eigen kring en gemene gratie’, *Radix* 9 (1983) 73-104, 83, 88. Dezelfde opvatting bij J. de Bruijn,